

Л.В. Матвеева

ВІЗАНТІЯ ТА СЛОВ'ЯНИ В ТРУДАХ Ф.І. УСПЕНСЬКОГО

Наукові інтереси Ф.І. Успенського не лише були пов'язані з історією Візантії, а й широко охоплювали також долі слов'янських народів. Одне з головних місць у науковій діяльності вченого займало питання про історію взаємозв'язків Візантії та слов'ян. “Нет, не может быть одинакового по важности вопроса в составе истории Византии, как вопрос славянский. И по своему безотносительному значению, и по продолжительности воздействия на все стороны византийского государства, и, наконец, по взаимодействию государственных, правовых и культурных начал славяне занимают большое место в истории Византии”¹, – писав Федір Іванович у своїй фундаментальній праці “Історія Візантійської імперії”, яка в значній мірі є й історією слов'янства.

Більшість праць Ф.І. Успенського прямо чи опосередковано присвячені історії слов'янства (здебільшого стародавній Болгарії). Академік В.П. Бузескул визначав все різноманіття праць Успенського як “єдине ціле”. “В центре их – Ближний Восток, изучение греко-славянского мира в средние века”². Сюди ж входили і слов'янські старожитності.

У працях вченого візантознавство тісно пов'язане зі слов'янознавством. На час вступу Ф.І. Успенського на арену історичної науки (70-ті роки ХІХ ст.) у галузі візантології та слов'янознавства було проведено значну роботу, направлену на збирання величезного фонду першоджерел, укладання їхніх зводів. Робота проводилась тривалий час, починаючи з ХVІІ–ХVІІІ століть. Однак наукове вивчення історії Візантії та її взаємовпливу на слов'янський світ припадає на ХІХ ст. Живий інтерес до пізнання староруської мови, пам'яток писемності, побуту слов'ян, інтерес до лінгвістичних питань, формування нової науки порівняльного мовознавства і філологічної критики складали головні

рисни пробудження слов'янського світу та початку слов'янського Відродження.

Природно, що вчений світ мав велику цікавість і до візантійських джерел. Це проявлялося у його прагненні вивчати вітчизняну історію у тісному зв'язку з історією Візантії, що згодом стало головним в обґрунтовуванні багатьох питань власної історії.

Заслуга Ф.І. Успенського полягає в тому, що він поставив і науково обґрунтував положення про глибокий вплив слов'ян на всі сторони життя візантійської держави³. Доречно зазначити, що формувалися погляди Ф.І. Успенського ще в студентські роки і під впливом вченого-слов'янознавця В.І. Ламанського (1833–1914), який створив у Петербурзі школу російських вчених-славистів. Власне, вчитель на перших порах направляв наукові інтереси молодого таланта у бік вивчення історії слов'янства та Візантії. Відомий славист з перших років своєї наукової кар'єри готувався до цієї великої місії.

У 1860 р. В.І. Ламанський захистив у Петербурзькому університеті, на історико-філологічному факультеті дисертацію “Про слов'ян у Малій Азії, в Африці та в Іспанії” на здобуття ступеня магістра слов'янської словесності. З того часу слов'янський світ, його історія склали головну тему досліджень ученого. Основними висновками першої роботи В.І. Ламанського були побажання історикам всесвітньо вивчати Слов'янський світ, племена і народи, їхній взаємовплив. “Задача истории, как науки, – говорил ученый, – неисполнима без отчетливого изучения вопросов о значении каждого из племен и народов, самих по себе и во взаимном их влиянии друг на друга... История Славянского мира должна представить Славян и в их внутренней народной жизни, и в их внешних отношениях к чужим племенам и народностям, так как историческая их деятельность проявляет-

ся и в их собственных, и в чужих землях, куда выселялись они, вследствие различных причин, как отдельными лицами, так и целыми массами”²⁴.

Згодом В.І. Ламанський видав цілу низку робіт: “Сербія та південно-слов'янська провінція Австрії” (1864), “Про історичне вивчення греко-слов'янського світу в Європі” (1871), численні статті про слов'ян.

Слід згадати також видатного слависта тих часів Віктора Івановича Григоровича, ім'я якого стало нерозлучним в історії слов'янської науки з епохою її великого підйому. Він вперше поставив перед науковим світом проблему слов'яно-візантійських відносин. За згадками В.І. Ламанського, В.І. Григорович займав почесне місце в історії російської та слов'янської науки і освіченості. “Человек высоких, чистых стремлений, беззаветно преданный науке, горячо любивший Россию и все славянство В.И. Григорович, – писал В.И. Ламанский, – вместе с достопамятными сотрудниками и товарищами своими О.М. Бодянским, П.И. Прейсом, И.И. Срезневским, был одним из первых после Востокова насадителем новой тогда науки славяноведения в нашем отечестве”²⁵.

Перші роботи В.І. Григоровича з'явилися у 40-х роках ХІХ ст., після його успішної подорожі слов'янськими землями. З того часу його сучасники писали про нього як про одного з найзнаменитіших слов'янознавців Європи. З роками прийшло визнання і стало зрозуміло, що ім'я В.І. Григоровича – найвидатніша сторінка в історії слов'янознавства.

В билині, написаній Н.Ф. Марковим та присвяченій пам'яті В.І. Григоровича, вченого названо “Пахарем славянской земли”²⁶. Мирний плугатар “великую книгу писал” про історію слов'янських народів. Він заповідав грядущим поколінням примножувати початі ним справи на ниві слов'янознавства.

Праці В.І. Григоровича, де слов'янство отримало своє нове народження, заклали фундамент для багатьох робіт з історії слов'янознавства у його зв'язку з візантознавством. Ф.І. Успенський писав про той значний вплив В.І. Григоровича, життєву силу його ідей та думок, які Федір Іванович черпав із праць “Пахаря славянской земли”. “По смерти В.И. Григоровича, – говорил Ф.И. Успенский, – случились замечательные факты. Стали обнару-

живать признаки реальной жизни те самые идеи, которые он излагал изустно или записал на бумаге. Брошенные им мысли и слова начали влиять на деятельность его почитателей и учеников и направлять их самосознание и внешнее поведение. Сила этого воздействия мыслей и идей Григоровича получила такое напряжение, что неминуемо должна была выразиться во внешней форме”²⁷.

В ідеях Григоровича, підкреслено Ф.І. Успенським, була його головна сила. Така жива ідея національності або народності, почерпнута ним у вивченні слов'янської філології та літератури, зумовила величезний інтерес стосовно досліджень у цій галузі. Також дуже багата наслідками і висновками з неї ідея типових особливостей слов'янського племені та загальнолюдських ідеалів, у розробці яких слов'яни брали участь. Християнству та церковнослов'янській мові Григорович надавав значення устоїв, якими тримається слов'янське плем'я. Християнство, за Григоровичем, як джерело індивідуальної та народної просвіти поставило слов'ян в ряд народів, які трудяться для людства, пов'язавши їх із стародавніми та новими цивілізованими племенами. Церковнослов'янська ж мова становила запоруку непохитності, і твердості наших громадських засад, умову слов'янської взаємності і стимул до загальнолюдського розвитку. Цей погляд на церковнослов'янську мову та християнство пояснює ту любов і цікавість, з якими він розшукував сліди життя та діяльності слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Ідеї В.І. Григоровича про роль слов'янства відіграли не останню роль у житті Ф.І. Успенського, його наукових дослідженнях. На перший план вченого вийшла проблема слов'яно-візантійських відносин. Через всю його творчість це положення проходить червоною ниткою, стаючи улюбленою тезою.

У 1875 році, на початку свого курсу із загальної історії у Новоросійському університеті, Федір Іванович підкреслював, що західна та особливо німецька історична наука “предвосхищает первичную культурную роль в средней и новой истории почти исключительно в пользу немецкого племени... Между тем соседний с ним восточноевропейский или греко-славянский мир

не только в силу давности на Европейском материке, но и по своеобразной культуре, историческому назначению, важной роли во всех европейских событиях – заслуживает по меньшей мере столь же усердного изучения, как и романо-германский мир; без тщательного изучения этого мира событиям средневековой истории по необходимости предается ложный свет и неверное толкование”⁸.

Обґрунтуванню цих положень присвячено багато робіт вченого. Вже рання студентська праця “Перші слов’янські монархії на північному заході”, опублікована у 1872 році, була серйозною науковою працею, написаною на основі стародавніх джерел.

Перша наукова робота Федора Івановича зробила серйозну заявку на подальші плани вченого. У поступальному русі його літературної творчості переважна частина належить вивченню історії Візантії та південних слов’ян. Корінні питання в історії слов’ян можна зрозуміти правильно тільки при їхньому вивченні у тісному зв’язку з історією Візантійської імперії. Це знав і враховував у своїй науковій діяльності Ф.І. Успенський. Тому продовжуючи дослідження, що становлять великий інтерес у галузі візантознавства, Ф.І. Успенський вивчав джерела з історії слов’ян, яка, як виявилось, у своїх витках до утворення слов’янських держав багато в чому криється в історії Візантії. Взаємовплив культур слов’янських “варварів” з імперією проявлявся не лише на початкових стадіях, а й у подальші століття, і це питання завжди викликало величезний інтерес ученого.

Всупереч панівній теорії про слабкість слов’янських племен, Федір Іванович прийшов до висновку, що вже у перші роки VI століття слов’янські племена перебували у певних стосунках з імперією, показавши себе здатними та готовими брати участь у нищівних набігах на імперію. Як зазначав М. Попруженко: “Византийское правительство не могло не учитывать всего этого, а потому для него славянская иммиграция должна была получать все большее значение и наконец привести к тому, что славянский вопрос в истории Византии стал вопросом первой важности”⁹.

Численні твори ученого присвячено обґрунтуванню положень щодо взаємовпливу культур слов’ян та візантійців, до них він

звертався протягом всієї своєї наукової діяльності.

Складним завданням історика було визначити час поселення слов’ян у Європі, географічне позначення місць, які вони займали у перші століття християнської ери. Для вивчення взаємин слов’ян у Візантії важливо було встановити, коли у Візантійській імперії вперше почали з’являтися відомості про ті племена, які у V–VI ст. були відомі під іменем слов’ян.

В “Истории Византийской империи” учений присвячує окремі сторінки глибокої історії слов’ян з часу їхньої появи на історичній арені та в імперії.

Цьому питанню присвячено окремих розділ під назвою “Появление славян в пределах империи”. Вчений обґрунтовує необхідність згаданого розділу тим, що до тих пір стародавня слов’янська історія відзначались “малозначительностью фактов”¹⁰.

Найдавнішу згадку про слов’ян Федір Іванович пов’язує з іменем венеців біля Балтійського моря, однак первісною коліскою, звідки почало розповсюджуватися слов’янське плем’я на північ, схід і південний захід Європи, Успенський називає Прикарпатську область. Вчений дійшов до такого висновку внаслідок використання найдавніших географічних джерел. Особливу увагу він приділяє дослідженню праць видатного географа, астронома і математика елліністичного Єгипту Клавдія Птолемея, що жив в епоху Антонінів, тобто у II ст. н.е. (бл. 100–170 рр.), в Александрії.

Птоломей подав цілісний трактат із географії і назвав його “Викладення географії”. Ця праця збереглася повністю з додатком карт. Велику популярність здобули роботи Птолемея “Підручник з географії” та “Посібник з географії”, де вчений античності систематизував географічні знання свого часу. У галузі математичної географії Птоломей був завершувачем того розвитку науки, яке представлено іменами Діксарха, Ерастофена, Гіппарха, Посідонія, Маріна Тірського, чий роботи не збереглися або уціліли в мізерних фрагментах.

В епоху Відродження, на зорі європейської науки, Птоломей був знову відкритий, і для людей нового століття він став великим та авторитетним джерелом знання про світ. У 1472 р. його перше видання у латинському перекладі з’явилося

у Болонні, у 1478 р. – у Римі, у 1482 р. – в Ульмі. Перше наукове видання Птолемея у грецькому оригіналі належить Еразму Роттердамському (1523). З часом, в епоху Великих відкриттів, Птолемеєм застарів, але загальні принципи математичної проєкції карти містили в собі велику істину, яку сприйняла від нього європейська наука.

Птолемеєм закріпив на карті з градусною сіткою весь наявний на той час географічний матеріал “цельный о всех землях и странах вселенной”. На його карті Середня Європа зайнята Німеччиною, Східна – Сарматією, кордоном була Вісла. Венеди населяли Сарматію по Балтійському морю, а бастарни жили на північ від Карпатських гір. Ф.І. Успенський приймає як істину, що у перші століття християнської ери слов'яни відомі під загальним іменем “венеди” і що жили вони по Балтійському морю від Одра до Вісли.

Найбільше значення вчений надає відомостям про слов'ян готського історика VI ст. Йордана. Творіння Йордана “Про походження та діяння готів” за часів Успенського було надзвичайною працею з історії германських племен, народів Північного Причорномор'я, найдавніших слов'ян. Робота Йордана являла собою перероблену історію готів, написану за часів короля остроготів Теодориха Великого римським сенатором Кассіодором.

Як сучасник подій Йордан описує важливий період Великого переселення народів, наводить цінні відомості про слов'ян. У розділі “Скіфія” Йордана слов'яни займали обширні місця у Східній Європі від Карпат та витоків Вісли. Слов'яни й анти – так розділені були на дві гілки слов'яни, про цей реальний факт вчений знаходить відомості у візантійських письменників VI–VII ст. Розділення, на думку Федора Івановича, намічене у VI ст., могло б правити історичною основою для відділення слов'ян північно-східних від південно-західних. Більш конкретно вчений говорить про це розділення, що воно “должно быть признано одним из прочно установленных положений в этнографии современного славянства”¹¹.

Численні джерела, залучені вченим для встановлення істини (Йордан, Прокопій, Маврикій та інші), дозволили Ф.І. Успенському визначитися та підійти до того періоду, коли слов'яни стають однією зі складових частин історії Візантії.

Вчений підкреслював, що під час Великого пересування народів слов'яни розселились по Середній та Східній Європі до Вісли і Дніпра та Чорного моря. На той час із венедів виділилося дві великі гілки: західна – слов'яни та східна, і наймогутніша, це анти. Федір Іванович говорить і про політичне та культурне буття слов'ян, вказуючи, що хоч у V і VI ст. вони займали обширні площини в Європі, але залишалися на родовому рівні.

Наблизившись до імперії, слов'яни вперше зіткнулися з високою культурою. Візантійська імперія уважно стежила за пересуванням варварських племен, особливо на північних межах. Як свідчить кодекс візантійського імператора Феодосія, надалі воєнні поселення оберігали кордони. У 448 р. імператор Феодосій II (408–450) відправив у табір держави гунського вождя Аттіли (434–453), яка була розташована у долині Тиси у нинішній Угорщині, посольство із дорученням зібрати необхідні відомості про пересування варварських племен. Їхня розвідувальна робота описана Пріском Фракійським, істориком V століття та учасником посольства до гунів. Історик давнини у своїй “Візантійській історії” залишив надзвичайно цікаві відомості про двір Аттіли, побут та звичаї гунів. Опис цього становить абсолютно винятковий інтерес, оскільки, на думку А. Васильєва¹², гунни на середньому Дунаї підкорили слов'ян, що жили там.

Після смерті Аттіли його величезна держава розпалась. Гунська небезпека для Візантії минула при Маркіані (450–457).

На ці всі відомості вказує також Ф.І. Успенський, підкреслюючи надзвичайність джерела – Пріска: “В описании Приска некоторые черты заслуживают особого внимания. Прежде всего следует вспомнить, что занятая гуннами земля, по которой держало путь византийское посольство, вскоре затем становится славянским достоянием. Но весьма может быть, что гунны нашли уже здесь славян и покорили их своей власти”¹³. Вчений підкреслює, що збережений в уривках твір Пріска про спосіб життя населення у країні гунів становить собою винятковий інтерес. Пріск вперше характеризував людей, які входили до складу полчищ Аттіли та різко відрізнялися багатьма рисами побуту і звичаїв. Ф.І. Успенський допускає, що уже на той час Візантія познайомилася зі слов'янами.

Окремий розділ “Історії Візантійської імперії” присвячено появі слов’ян на Дунаї.

Північні кордони імперії у 493 році привертали увагу імператора Анастасія (491–518), правління якого складало епоху у житті імперії. У дунайських областях, зазначає Ф.І. Успенський, слов’яни з’являються під своїми власними іменами. У перші роки VI століття з-за Дунаю слов’янські племена постійно вдиралися у межі імперії. Імперію непокоїли ці пересування слов’ян, і імператор Анастасій у 512 р. побудував захисну стіну від нападів. Це була лінія укріплення від Селімбрії на Мармуровому морі до Дерконта на Чорному морі, яку називали “Довгою стіною”, котру церковний історик називав “знаменем бессилия, памятником трусости”¹⁴.

Імператор Анастасій залишив в історії добру славу. Головним своїм завданням він вважав підняття благополуччя імперії. Анастасій мав величезний адміністративний талант, добре володів дипломатичним мистецтвом, і це допомогло йому добитися дуже вагомих результатів. Ю.А. Кулаковський писав про нього як про людину “далеку від воєнного запалу” та “великих завойовницьких традицій стародавнього Риму”. Тим не менш він “улучшил администрацию, восстановил правду в судах, облегчил податное бремя, поднял благосостояние населения и после долгого правления оставил империю в цветущем состоянии и в мире с соседями”¹⁵. Будучи сам широко освіченою людиною, Анастасій виявляв увагу людям, “посвятившим себя науке в тогдашнем смысле этого слова, проявляя в отношении к ним царскую щедрость”¹⁶. Про таких людей із стародавньої історії особливо хочеться писати для напучення сучасникам XXI століття.

Разом з тим на самому початку VI ст. Анастасій був змушений захищати найближчі околиці Константинополя. Так з’явилася вже згадана “Довга стіна”. До цього часу належить напад слов’ян і антів на римсько-візантійські провінції. Ф.І. Успенський пише, що майже щороку у послідовному порядку відзначався перехід слов’ян за Дунай з метою поживи та захоплення полонених. Тому захист столиці зумовлювався можливістю різноманітних погроз. Справедливість цього підтверджується напругою і силою повстання Віталіана у Фракії.

Вчений виділяє та надає значення цій історичній події як факту, що свідчить про виникнення певної організації у придунайських областях. Віталіан став на чолі незадоволених, зібрав з них армію, до складу якої входили гуни, болгари, можливо, слов’яни. Віталіан пред’явив вимоги імператору. Він виказав своє незадоволення релігійною політикою останнього, його схильністю до монофізитства. Віталіан оголосив, що піднявся на захист пригніченої православної церкви. Разом з тим він захищав інтереси федератів, ображених скороченням коштів, які йшли від казни.

Федір Іванович звернув свою увагу на це повстання, оскільки воно мало вельми важливі наслідки. Повстанці отримали від уряду величезні викупні суми та певні пільги. Тим самим, варварські племена, у тому числі і слов’яни, побачили, що Візантійська імперія не являє собою незламну силу, а розповіді про незліченні багатства Константинополя справедливі. Про це казав Ф.І. Успенський, підкреслюючи важливе значення повстання, що залишило великий слід в історії. Віталіан “приводя три раза под Константинополь отряды, собранные из племени разного происхождения, и истребовав от правительства огромные денежные выдачи, обнажил перед варварами слабость империи и громадные богатства Константинополя и приучил их к комбинированным движениям с суши и с моря”¹⁷.

Як можна було бачити на прикладі повстання Віталіана, вторгнення слов’ян в імперію спостерігались у V та VI століттях. У VI ст. утворився значний пласт населення із слов’ян, які зайняли вільні землі, з яких створювалися окремі загони, що вдиралися у центральні області імперії.

Вчений зазначає, що слов’янська гілка венетів – південні слов’яни перші наблизилися до Дунаю і вступили у відносини з Візантією. Це були окремі невеликі дружини спочатку на службі готів, гунів та візантійців, а згодом – передові коліна у загальному пересуванні народів.

Федір Іванович у своєму дослідженні цілком справедливо спростовує панівну у свій час теорію про “мирне загарбання” слов’янами Балканського півострова. В основі цієї точки зору знаходилися “неправдиві свідчення” про те, що начебто візантійський уряд за власною во-

лею віддавав слов'янам свої слабонаселені провінції для колонізації. Історик стверджує, що з початкового періоду вторгнення слов'ян Візантія бачила воїнську силу слов'ян, відчувала небезпеку цього нового ворога, який з'явився на північних кордонах імперії.

Враховуючи те, що стародавній період слов'янської історії починається на Балканському півострові і перші відомості про слов'ян почерпуються від вивчення північно-західних околиць Візантійської імперії, Ф.І. Успенський називає перший історичний період слов'янства візантійським. Вчений обґрунтовує свої думки, аналізуючи та порівнюючи перший період германської історії – романський з початковим періодом слов'янства. Федір Іванович робить висновки про те, що стародавня історія слов'ян аж до періоду утворення слов'янських держав у VIII–IX ст. не мала самостійного характеру і не лише проникнула візантинізмом, а й отримує певне світло майже виключно з історії Візантії. “Начало славянской истории, – робить висновок вчений, – скрывается в истории Византии”¹⁸.

Початковим періодом національної історії південних слов'ян Ф.І. Успенський вважав правління Юстина. “С царствованием Юстина (518–527), – пише Ф.І. Успенський, – южные славяне имеют основание начинать свою национальную историю”¹⁹. Перший період вступу слов'ян у зіткнення з Візантією у VI ст. мав фатальні наслідки у політичному сенсі, наклавши печать на весь подальший розвиток слов'янського племені²⁰.

До часу правління Юстина відноситься згадка про слов'ян під їхніми власними іменами, що пов'язано із першим організованим нападом слов'ян на Візантію.

Ф.І. Успенський поступово прослідковує укріплення політичної та воєнної організації слов'ян і разом з тим їхні численні невдачі у зіткненні з візантійцями. Перша згадка про слов'ян під їхнім власним іменем містяться в описі діяльності племінника Юстина Германа, стратига Фракії, що завдав слов'янам сильної поразки. Відомості про це вчений черпає із повідомлень найвидатнішого візантійського історика VI ст. Прокопія, сучасника імператора Юстиніана Великого (527–565).

В оцінці істориків 70-х років XX ст. –

Прокопій багато в чому ще продовжувач античної історії²¹. У невичерпних наукових працях про стародавнього історика він постає перед читачем як неабиякий політичний діяч, що займав високі пости у візантійській еліті. Незвичайний літературний таланти, широкий науковий кругозір супроводжувались ще й великою жадобою до знань, що сприяло пізнанню світу з усією очевидністю. Допитливий розум та пильна спостережливість допомогли Прокопію зібрати цінний історичний матеріал про свою епоху. У його історії війн Юстиніана з персами, вандалами і готами описується багато важливих подій, свідками яких він був. Дальні походи, відвідування багатьох країн, історичні спостереження та зіставлення збагачували праці Прокопія достовірними відомостями не лише з життя Візантії, а й інших держав кінця V–VI ст. У згаданій роботі наводяться різноманітні етногеографічні відомості про природу і населення, мову, звичаї та порядки країн, які відвідував Прокопій.

Як і в стародавнього мислителя Фукидіда, мета Прокопія Кесарійського – зберегти і донести до майбутніх поколінь істину, правду історії. Він спирається на факти, і тому його історичні повідомлення витримали найбільш строгу перевірку на точність. В описі варварських племен він віддає належне їхній доблесті, гордості та войовничості. Що стосується первісних вторгнень слов'ян за часів Юстина, то, за даними Прокопія, вони не мали масового характеру, хоча були регулярними і глибокими, про що пише стародавній історик: “На Иллирик же и всю Фракию, если брать от Ионийского залива до пригородов Константинополя, включая Элладу и область херсонесцев (т.е. полуостров Галлиполи), почти каждый год с тех пор, как Юстиниан стал владеть Римской державой, совершали набеги и творили ужаснейшее зло по отношению к тамошнему населению гунны (т.е. булгары), склавины и анты”²².

Область, позначена тут Прокопієм, займає велику частину Балканського півострова. Щорічні набіги слов'ян на самому початку обмежувалися сільською місцевістю та не вели до постійного поселення слов'ян на Балканах. Однак, як пише відомий візантолог Д. Оболенський, на 550 р. картина почала змінюватися: тривалість набігів збільшилась, слов'яни набралися сміливості і почали нападати на

візантійські фортеці та міста, набіги ставали все більш руйнівними²³.

Незважаючи на тимчасові угоди, укладені Візантією зі слов'янами у VI ст., вони займали провінції імперії, і, як підкреслює Д. Оболенський, на відміну від германців, не як федерати, що прагнули до законного та підкореного місця в імперії, а як завойовники. "Славяне нанесли Балканам огромный ущерб. Города внутри полуострова были разграблены, значительные территории сельской местности подверглись опустошениям и превратились, по словам Прокопия, в скифскую пустыню. Римско-византийская административная система окончательно пала; епархии, образованные с IV в. в главных городах Иллирика, были почти полностью уничтожены, и некогда процветающее христианство этого региона утало на несколько веков; сельская местность обезлюдела, а те ее жители, кому удалось избежать гибели, или ушли в горы, или тысячами были угнаны в районы к северу от Дуная. Этнографическая карта Северных Балкан надолго изменилась"²⁴.

На кінець VI століття областю нападу слов'ян на імперські території стає вже не правий берег Дунаю, а Балканський півострів, значна частина якого була зайнята слов'янами, які прагнули завоювати Солунь і Константинополь.

Великий історичний інтерес становлять розділи "Історії Візантійської імперії", присвячені слов'янській імміграції у межі імперії. Ф.І. Успенський пише про те, що протягом всього VI століття на берегах Дунаю зосереджувалися та пересувалися великі маси слов'ян. У половині V ст. слов'яни посилали з-за Дунаю озброєні загони у візантійські області, спустошували південні частини Балканського півострова. Федір Іванович каже як про доконаний факт про переважання слов'ян на Балканах з VI ст. Тут вчений викладає історію відносин між слов'янами та імперією за царювання Іраклія.

Поширення слов'янської імміграції на Балканський півострів Ф.І. Успенський розглядає на підставі великої кількості нових джерел. До царювання Іраклія (610–641) історик відносить завершення імміграції слов'ян в імперію, остаточно утвердження їх на Балканському півострові і первісні форми політичної та громадянської організації їх як у межах Візантійської імперії, так і у найближчому

з нею сусідстві²⁵. Вчений наводить характеристику використаних джерел, виділяючи звістку Ісидора Севільського, яка свідчить про те, що слов'янізація південної частини Балканського півострова була ґрунтовною та охоплювала велику територію і що на початку правління Іраклія "славяне отняли у ромеев Грецию, а персы – Сирию, Египет и многие другие области"²⁶.

У 581 р. слов'яни полчищами рушили на Балкани. Про цей час та цілком дикі події повідомляв сирійський історик Іоанн Ефеський: "Тот самый год после смерти цезаря Юстина был известен также вторжением проклятого народа, называемого славянами, который прошел всю Грецию, и область фессалоникийцев, и всю Фракию, и захватил города, и взял множество крепостей, и опустошал, и жег, и захватывал людей в плен, и стал властвовать по всей стране, и поселился в ней, властвуя, и живет в ней без страха, как будто это его собственная земля. И вот четыре года теперь прошло, а цезарь занят войной с персами, и послал все свои войска на Восток, и славяне живут свободно на земле, и пребывают на ней, и распространились вдаль и вширь, насколько Бог позволяет им, и грабят, и жгут, и берут в плен. И в грабежах дошли даже до внешних стен города (то есть до Длинной стены Константинополя), и увели все императорские табуны лошадей, числом много тысяч, и все остальное, что смогли найти. И даже донныне... (584 г.) они все еще располагаются и обитают здесь, и живут в мире на ромейских землях, без беспокойства и страха, и захватывают пленных, убивают и жгут, и они обогатились золотом, и серебром, и табунами лошадей, и оружием, и обучились воевать лучше, чем ромеи, хотя сначала они были грубыми дикарями, которые не осмеливались показаться из лесов и мест, защищенных деревьями, а что до оружия, то они не знали, что это такое, за исключением двух или трех метательных копий и дротиков"²⁷.

Ф.І. Успенський використав також літопис Іоанна Нікіуського, стародавнього оповідача Єгипту, і літописи Михайла Сирійця, який черпав дані із сучасних подіям джерел.

Вивчення цих джерел дало можливість Федору Івановичу зробити висновок, що походи слов'ян були направлені на дві цілі – на заволодіння Балканським півостровом

та на панування на Егейському морі. У кінці VI століття ці цілі були виконані. Слов'яни мали уже свій флот, робили численні набіги на острови і приморські міста, своїми діями заважали торговим зв'язкам столиці на Мармуровому морі, осіли у Фессалії та Греції, неодноразово намагались заволодіти Фессалонікою. У половині VII століття Балканський півострів мав однорідне населення с переважанням слов'янських елементів. Візантія надала слов'янам роль колоністів, призначала їх для несення прикордонної служби.

Однак слов'яни у боротьбі з імперією виявились слабкими. Ф.І. Успенський вказує на причини, чому південні слов'яни виявились слабкими у боротьбі з імперією, не могли її знищити, як це трапилося на Заході, а увійшли до складу населення, тим самим надавши візантинізму нових рис. “Славянские племена не стерли византийского государства, – казав історик, – не уничтожили империи, как это сделали западные народы с Римом, и вместо периода образования государственности на развалинах империи ограничились в течение 300-летнего периода попытками слияния с империей, и этот процесс сопровождался весьма вредными последствиями в особенности для тех племен, которые наиболее проникли на юг Балканского полуострова”²⁸. Причину цього вчений бачить у сімейно-родовому побуті, як одвічній формі життя слов'ян, що був великою перешкодою для утворення племінних союзів та державних організацій. Племінний побут гальмував процес державної організації слов'ян, вони були не в змозі вийти з цього становища.

За часів правління візантійського імператора Костянтина IV Погоната (668–685) у зовнішній історії імперії, поряд з відомими перемогами в арабських війнах, відбулася ще одна важлива подія для долі Візантії, зазначена Федором Івановичем. Це оселення болгар на території Балканського півострова і виникнення у старих кордонах імперії нового самостійного державного організму, який незабаром виявив завойовницькі прагнення в областях, заселених слов'янами задовго до появи болгар.

В “Історії Візантійської імперії” Ф.І. Успенський присвячує особливий розділ цьому питанню – “Слов'яни у VII та на початку VIII ст. Утвердження болгар на Балканському півострові”. “В то время, как на

западной окраине славянства возникает сказание о героическом Само, положившем начало государственного объединения у чехо-мораван и словаков, – писал Ф.И. Успенский, – на южной окраине наблюдаем утверждение славян в Далмации, в Истрии и в Фессалии, а на юго-востоке происходит чрезвычайно сильный толчок со стороны болгарской орды, которая перешла за Дунай и основала свое господство среди славянских племен, колонизировавших провинцию Мизию”²⁹. Володарем болгарської орди був болгарський хан Аспарух.

Поява цієї орди на південь від Дунаю та заснування тут болгарської держави, за визначенням Федора Івановича, стали найбільш важливим фактом в історії слов'ян. Вчений відносить цю подію до 670 року, коли із пасовищ Південної Бессарабії орда просунулася на північ від дельти Дунаю, на південь в Добруджу і зайняла її. Імперія була не в змозі вигнати болгар з усієї території.

Орда, що загрожувала північним кордонам імперії, викликала тривогу, і у 679 р. імператор Костянтин вирішив великий похід проти болгар, однак зазнав поразки, що було пов'язано із топкими болотами, які оточували територію, де ховались болгар.

Після поразки імперських військ болгар почали переправлятися через Дунай та займати уцілілі у Скіфії міста Візантії. Вони дійшли до центру військового управління провінції Скіфії – міста Одисса (Варна) і встановили у ньому свою владу. Так у 681 р. у результаті нашестя цього кочового народу виникла нова держава – Перше болгарське царство. Візантія визнала за болгарами права на захоплені ними території. З Аспарухом у 681 р. було укладено мир. З тих пір було визнано болгарське князівство, тобто незалежну варварську державу на території імперії. Юліан Кулаковський казав з цього приводу: “Тюрки по расе и языку, болгары сумели, как раньше их авары, явиться тем ферментом, который объединил в государственный союз раздробленные славянские племена, жившие в условиях родового быта”³⁰.

Вперше у своїй історії Візантія змушена була відмовитися від суверенітету над більшою частиною Балканського півострова.

За правління Костянтина оселення бол-

гар за Дунаєм було останньою значною подією у зовнішній історії Візантії.

Д. Оболенський, уточнюючи кордони держави Аспаруха, писав, що вона простягалася по обох берегах Нижнього Дунаю, від гирла Дністра до Балканських гір, включаючи Південну Бессарабію, частину Валашської рівнини, всю Добруджу та Нижню Мезію між Чорним морем і рікою Тимок³¹. Цей останній район став політичною та економічною серцевиною країни, відомою з тих пір як Болгарія.

Найближчі околиці місцевості, яку зайняли болгари, на той час були заселені слов'янськими племенами.

За царювання Юстиніана II (685–695) у літописах Феофана Ф.І. Успенський знаходить підтвердження, що імператор не раз воював з болгарами. У цей період ставлення Візантії до болгар таке серйозне, що позначилося на загальній політиці імперії. Відбувається небувала в історії подія, коли болгарська орда перестає мати місцеve значення, болгарське питання зливається зі слов'янським та набуває величезного політичного інтересу.

Свої дослідження Ф.І. Успенський підтверджує величезною творчою роботою, яка проводилася ним у Російському археологічному інституті у Константинополі, створеному у 1895 році. З початку 1900-х років робота Інституту характеризується тим, що центральне місце в його роботі займає вивчення болгарських старожитностей. Ці дослідження, на чолі яких стояв Ф.І. Успенський, є одним із значних досягнень Інституту, що дозволили абсолютно по-новому зобразити історію Першого болгарського царства. Спостереження і розкопки, зроблені Інститутом на місцях стоянок болгар під керівництвом Федора Івановича, розкривали важливі дані про болгарську орду, що оселилася на Балканах, про ті зміни, які відбувалися під впливом відносин з Візантією.

Слід зазначити, що Ф.І. Успенський високо оцінив роль археологічних пам'яток у дослідженні історії Візантії. Археологічний матеріал був для нього невичерпним історичним джерелом. Вчений у своїх статтях наводить цілу низку доленосних відкриттів, та це у першу чергу стосувалося Болгарії. Руїни стародавніх міст, будівель, стоянок приваблювали багатьох освічених людей, тим самим археологія значно розширювала свої го-

ризонти та не обмежувалась пошуками витончених творів античної культури, як спостерігалось раніше.

Речові пам'ятки займали помітне місце серед джерел історії Візантії. Чим давніша епоха, чим менше існує про неї достовірних письмових свідчень, тим дорожчі для історика подібні речові залишки минулого, які наочно знайомлять з культурою народу, його побутом, звичаями, мистецтвом та технікою. Власне, за допомогою археологічних пам'яток можливо відтворити обстановку, серед якої жили прадавні, загальне і часткове життя візантійців, висновки про політичний устрій та зовнішню історію.

Серед джерел історії Візантії Федір Іванович особливо виділяв написи. Свого часу відомий історик В.П. Бузескул писав: "Для греческой истории надписи имеют то же значение, что для новой – архивные документы. Они представляют собой как бы каменный музей или архив Эллады"³². Маючи документальний характер, написи наводять цінні відомості про державне, релігійне та особисте життя, зовнішні відносини і політику держав Візантії, про їхнє внутрішнє становище. Нерідко написи дають абсолютно нові факти, які доповнюють чи виправляють відомості стародавніх істориків. У більшості своїй написи далекі від тієї суб'єктивності, яка зустрічається у творах істориків. Вони більш-менш сучасні події, якої торкаються. Про це писав В. Бартольд: "Исторические надписи и летописи, являющиеся древнейшей формой письменной истории, имеют перед эпическими сказаниями несомненное преимущество; записанные очевидцами или современниками и уже в записанном виде передающиеся следующим поколениям, события в гораздо меньшей степени подвергаются искажениям и добавлениям, чем при устной передаче"³³.

Ф.І. Успенський підтверджував, що отримані внаслідок розкопок матеріали мали величезне значення для вирішення багатьох питань про старожитності болгарського життя та про давньослов'янську культуру. Федір Іванович підкреслював значення написів, вельми різноманітного змісту, що охоплювали такі явища староболгарського життя, які не зазначені літописом. Тут написи із назвами візантійських міст, що поступово підпадали під владу болгар, написи на честь державних діячів, напи-

си з фрагментами угод між Болгарією і Візантією.

Вчений описує й інші пам'ятки давнини: малюнки на будівельному матеріалі, окремі сюжети або композиції, предмети мистецтва та прикраси.

Болгарський вчений Карел Шкорпил, згадує як ще у 1899 р. Федір Іванович прибув до Варни і разом з ним здійснив наукову експедицію у найбільш важливі історичні центри Північної Болгарії: Провадію, Абобу, Мадару, Преслав, Трново та Червень³⁴.

У травні – червні 1899 р. Російським археологічним інститутом у Константинополі було організовано комісію для дослідження Північно-Східної Болгарії.

В утвердженні болгар на Балканському півострові, за даними використаних академіком Успенським джерел, велику роль відіграло заснування ними укріпленого аулу у місцевості Абоба. Із цього укріплення болгарські хани вперше спілкувалися із візантійськими імператорами, звідси здійснювали свої набіги на сусідні області, впроважуючи в життя підкорених слов'янських племен принципи своєї східної військової організації, яка у болгар була вищою, ніж у слов'ян, внаслідок чого болгари отримали скоро можливість утворити сильну державу.

Абобу вчений розглядав як перший з відомих пунктів складання державного життя балканських слов'ян, тим самим завдяки Ф.І. Успенському наука збагатилася цінним історичним матеріалом з Абоби. Федір Іванович постарався яскраво та рельєфно показати роль і значення цього стародавнього болгарського укріплення.

У своїй статті «Історико-археологічне значення Абоби та її околиць. Розкопки. Найменування стародавнього поселення»³⁵ Ф.І. Успенський описує розкопки, які відбувалися у 1899 році у Північно-Східній Болгарії, що мали своїм завданням ближче ознайомлення із залишками болгарської старовини у тих місцях, які за всіма даними повинні бути визнані колиською стародавніх болгар на Балканському півострові та раннім місцем їхньої історичної появи за Дунаєм у 679 році. У результаті розкопок було встановлено, що болгарська столиця містилася біля села Абоба і називалася вона Плиска. Остання зберігала свою роль навіть тоді, коли у кінці X чи на початку XI ст. була заснована друга болгарська столиця – Великий Преслав.

Розкопки дали різні результати. У кількісному та якісному відношенні на перше місце Федір Іванович поставив написи, більшість із яких представляли фрагменти колони.

«Такові надписи с именами разных родов, надписи в честь героев и государственных деятелей, надписи с фрагментами договоров между греками и болгарами и, наконец, значительное число фрагментов надписей смешанного содержания. Сюда же следует отнести фрагменты надписей на надгробных плитах как языческой, так и христианской эпохи. Особенное место между этими последними занимает обломок плиты с варварскими именами, изображенными греческими и другими неизвестными знаками: имена – болгарские, но эти болгары – христиане, ибо перед каждым именем начертан крест. Надписи должны занять преимущественное положение между другими материалами, как материал современный излагаемым в них фактам и отношениям и рисующий такие стороны болгарско-византийской истории, которые не отмечены летописью. Знаки письма на строительном материале, а равно фабричные знаки на камнях, кирпиче и на черепице также заслуживают серьезного внимания. При обработке этого материала необходимо было встретиться с весьма важным в славянских древностях вопросом – о происхождении алфавита и о славянском письме.

Частью на камнях, вошедших в строение стены, частью же на внутренних и внешних стенах некоторых башен обнаружены были рисунки, сделанные острым орудием, представляющие или отдельные сюжеты или целые композиции. Сюда же нужно причислить знаки и рисунки на черепице и кирпиче с изображением человеческого тела, различных членов тела, животных или растений. Эти рисунки и знаки, сделанные местными мастерами, имеют бесспорно важный интерес для культурной истории.

Значительный отдел представляют предметы искусства и украшения: перстни, браслеты, фрагменты бронзы и сосудов.

При раскопках найдены были монеты золотые и медные и, кроме того, свинцовые печати. Важность этого рода находок видна из того, что они помогают установить хронологию раскрытых развалин, именно эпоха монет и моливдовулов определяет термин, далее которого нельзя относить

историческую жизнь открытого раскопки поселения.

Общий характер всех указанных материалов заключается в том, что изучение их позволяет поставить на твердую почву вопрос о древностях болгарского быта и о древнеславянской культуре³⁶.

У своїх дослідженнях Федір Іванович зазначав, що найбільш важливим фактом слід вважати відкриття великих археологічних знахідок із староболгарської історії на території між Варною, Шумлою та Новим Базаром. Вчений звернув увагу і на місцевість навколо села Мадара, яка, на його думку, становить значний археологічний інтерес. Згодом розкопки підтвердили передбачення історика: було встановлено, що поблизу Мадари розташовувалося велике поселення, а можливо і політичний центр стародавнього Болгарського царства. Більшість національних язичницьких болгарських пам'яток відкрито тут же при розкопках 1899 року. Ф.І. Успенський, відмічаючи ранні розкопки Інституту 1899–1900 рр., відзначив свої досягнення у цей період такими відкриттями, як хансько-князівський болгарський палац, церква, споруди різного характеру. Окремо було виявлено велику церкву та кам'яні стіни навколо палацу. Знайдено було багато написів, колони, предмети мистецтва і прикраси.

В окремій статті Ф.І. Успенський аналізує знайдені при розкопках староболгарські написи. Стаття називається "Написи староболгарські: колони з іменами міст; написи на честь державних діячів і героїв; написи з фрагментами договорів; написи історичного змісту; фрагменти написів різного змісту та походження. Античні написи". Федір Іванович впевнено говорив, що більшість написів з іменами міст походять зі стародавнього болгарського становища Абоби. Колони із найменуванням міст розкривали значення зайнятих царем Симеоном візантійських фортець, що вчений почерпнув із переписки з царем Симеоном імператора Романа Лекапіна і патріарха Миколая Містика, епістолярна спадщина яких давала цілком ясне та визначене свідчення про це.

Серед староболгарських написів грецькою мовою, знайдених в області Абоби та її околиць, перевага віддавалась написам на колонах на честь державних діячів і героїв. Майже всі ці пам'ятки, казав Федір Іванович, носять на собі ім'я Омортага та

Маломира і повинні бути розглянуті як офіційні акти. Вчений підкреслював, що першочергова важливість цих пам'яток полягає в тому, що у них ми маємо єдині сліди староболгарського права та стародавніх установ, яким було завдано смертельного удару прийняттям християнства і політичним переворотом, що стався згодом. Написи свідчили, що уже по переселенню за Дунай болгарини мали добре організовану владу та міцні установи. Федір Іванович дійшов висновку, що якщо у X ст. зводилися нові споруди у стародавньому аулі, то, значить, ця давня столиця не була покинута і по прийнятті християнства. Це припущення вченого було підтверджено аналізом великого епіграфічного матеріалу, зібраного при розкопках.

Значний археологічний інтерес становило село Мадара з його важливими пам'ятками, перш за все колони з іменем болгарського хана Омортага, який уклав у 816 році з імперією тридцятилітній мирний договір.

За часів Омортага зріс візантійський вплив. Доказом цього є споруди, палаци, зведені ханами для увіковічення їхніх подвигів. Самі подвиги описувалися на колонах. Тут доцільно згадати статтю Ф.І. Успенського "Старо-болгарський напис Омортага"³⁷, знайдено при розкопках поблизу селища Абоби.

Знайдення цього напису IX ст., висіченого на мармуровій колоні, зазначав Федір Іванович, стало доказом походження й інших подібних пам'яток староболгарської історії з тієї ж самої місцевості.

Староболгарський напис з іменем Омортага та інших князів, на думку вченого, становив найбільш фундаментальний матеріал для болгарських старожитностей. "Этими надписями, – підкреслював Ф.І. Успенський, – в первый раз заявляет себя болгарский народ – завоеватель Мизии, в них оставлен... единственный след физиономии этого народа, предназначенного судьбой воззвать к исторической жизни завоеванные им славянские племена Мизии, Фракии и Македонии. Может оказаться в этих надписях хотя бы одна новая черта для характеристики древних болгар, которая... будет важна, что заимствовано из первых рук"³⁸.

До свого утвердження у Мезії (Північно-Східній Болгарії) у 679 році болгарини двісті років брали участь у воєнних подіях того часу. Щоб бути на висоті серед воєнних

народів V, VI та VII ст., грати помітну роль серед готів, гунів і аварів, а іноді служити імперії, болгари повинні були володіти воєнним мистецтвом. Федір Іванович вказує на таку особливість у розвитку болгарського воєнного мистецтва, як запозичення деяких звичаїв від тих народів, з якими вони стикались під час поневірянь своїх Південною Росією до остаточного переселення за Дунай та утвердження у Мезії.

Вчений говорить про готську народність, яка розносила по Східній Європі найбільш характерні риси германського племені. З готами болгари повинні були познайомитися раніше V століття. Балканським півостровом і Грецією готи заволоділи наприкінці IV століття. У слов'янських дослідженнях часів Ф.І. Успенського готське питання висувалося у ряди першочергових. Історик згадує й інші народи, які мали вплив на болгар.

На закінчення статті Федір Іванович писав про убогість даних про стародавню історію болгар, підкреслюючи значення згаданих написів, з яких видно, що у VIII столітті Болгарія була державою із широким розвитком племянних привілеїв, де участь знатних народів у правлінні виражалася у деяких звичаях та у закладах, про які свідчили написи. У написах IX століття відзначено було п'ять родів, генеалогія яких іде у глиб давньої болгарської історії. Вони видають свою давність тим, що відтворюють старі родові назви болгарських полчищ, відзначених письменниками VI століття.

Коли було завершено дослідження розкопок в Абобі, з'явилася нова знахідка напису Омортага, що приховувалася у землі поблизу Преслави. Описом її зайнявся Ф.І. Успенський, і у "Ведомостях РАИ в Константинополе"³⁹ з'явилася чергова стаття вченого: "Знову відкрито напис Омортага. Столиці (аули, становища) стародавніх Болгар"⁴⁰. Розкопки підтвердили думку про сучасність старої та нової столиці і про тотожність культури Абоби та Преслави.

Тут же у полі було розкопано величезний камінь, який стирчав із землі глибою, з написом, що у перекладі сповіщав: "Хан Ивиги Омортаг, в земле, где родился, по воле Божьей архонт. Держа свой лагерь в Плиске, основал аул в Тыче и двинул силу на Греков и Славян, и искусно построил мост на Тыче, перенес и поставил в этом

самом кастре четыре колонны, и на одной из колонн поставил два медных льва. Бог да поможет волей Божьей архонту согнуть царя под ногу свою до тех пор, пока течет Тыча, и да даст Болгарам иметь много пленников..."⁴¹

Тут вчений вперше зустрів термін Плиска. Про місцезнаходження одноіменної фортеці поблизу Балканських гір були відомості у візантійських письменників, але до цих пір були відсутні тверді свідчення, на основі яких можна було б приурочити це стародавнє ім'я до однієї з відомих археологічних місцевостей. Здогад висловлював лише у 1885 р. професор Ірчек. Він говорив, що у старожитностях долини Абоби слід бачити залишки староболгарського Плискова. У дослідженні про старожитності Абоби це місце напису отримує важливе значення. Терміни Абоба та Плискова вживають тепер один замість другого.

Ф.І. Успенський знаходить опис цього місця у літописця Феофана Ріка Тича – Тиса згадується у візантійських письменників, Анни Комніної. Федір Іванович робить висновок, що напис свідчить про надзвичайно цікавий факт – про перенесення столиці із табору у Плискові – Абобі в Тичу – Преслав.

Із розкопок стало очевидно, що хани і Омортаг і Крум цінували не тільки воєнну здобич, а й предмети мистецтва. І ще одна відмічена написом риса – постановка колон та побудова моста – знаходить собі пояснення у літописних відомостях про прагнення Болгар до наслідування і запозичення з Візантії.

Найважливішим у цьому написі було встановлення хронології – визначення епохи перенесення Омортагом столиці Болгарії з нинішньої Абоби у нинішню Преславу або зі стародавньої Плиски – Плискова у Тичу на р. Камчию (822 рік). Таким чином, стародавня столиця Болгарії переноситься у Преславу задовго до повернення Болгарії у християнство.

Що стосується Омортага, то цей напис дає цілком нове висвітлення характеру діяльності хана Омортага. Як виявилось, це найбільш видатна фігура у давньоболгарській історії. З його іменем пов'язуються найміцніші устої болгарської держави. До часу Омортага відносяться і пам'ятки внутрішньої організації, і підкорення нових областей, і перенесення столиці до півніжжя Балканських гір.

Федір Іванович зазначає, що імпозантна фігура Омортага вельми багато вирає при світлі національних пам'яток, що наново відкриваються, які далеко залишають за собою недостатні, упереджені і лише випадково кинуті нотатки візантійського літопису.

В "Історії Візантійської імперії VI–IV ст." Ф.І. Успенський пов'язує новий напрям зовнішньої та внутрішньої політики Болгарії, що відбувся на початку IX ст., з іменами ханів Крума, а згодом Омортага. На чолі Болгарії стає далеко непересічна особистість, яка добре орієнтувалася у ситуації, що склалася, тим самим було перенесено центр тяжіння болгарських політичних зазіхань із Півдня на Захід. Федір Іванович вважав Крума сучасником Никифора.

У своїй законодавчій діяльності Крум на початок IX ст. виступає тут уже державним організатором, який готував створену ним із болгар та слов'ян державу до культурного життя.

Ф.І. Успенський знаходить у характері Крума риси творення. Він уже не є ватажком кочової орди з її набігами, а прагне до тривких завоювань, у боротьбі із ворогами він користувався всіма тодішніми засобами воєнної науки. За ним – облога і взяття Месимврії, Адріанополя та Софії. Такі серйозні воєнні справи можна було вирішити тільки за допомогою техніки. Дивовижні двірські будівлі, військові споруди в Аобі, виконані грецькими майстрами, відносяться або до часу Крума, або його сина Омортага. Ім'я Крума збереглося на деяких колонах, знайдених при розкопках. Але найбільш імпозантною пам'яткою

епохи Крума, зазначає Федір Іванович, єдиний на Балканському півострові чудовий рельєф на скалі, що зображує Крума на коні, так званий Мадарський вершник.

Тривале сусідство болгар з імперією періодично виражалось у різного роду актах, які регулювали взаємні відносини. Вчений вказує, що у літописі збереглися деякі мирні угоди, письмові акти, а у Болгарії збереглося декілька фрагментів подібних договорів із Візантією, висічених на камені. Суттєвим інтересом цих мирних угод, на думку Ф.І. Успенського, було поступове просякання до болгар культурних звичаїв і потреб, що були викликані осілим життям. Вчений посилається на літопис Феофана, де йдеться про переговори Крума із царем Михаїлом I (811–813) про мир.

Після відходу із життя Крума найбільш значущою та ще більш імпозантною постає фігура хана Омортага у стародавній болгарській історії. З цим іменем пов'язується епоха закріплення болгар на півострові, закладення міцних устоїв для подальшого державного буття болгар і завершення процесу злиття завойовників із переможеними слов'янськими племенами. А ще Федір Іванович вказує на одну із перших важливих справ – укладення тридцятилітнього миру з імперією, тим самим Омортаг зміг направити всі сили на здійснення своїх планів на північному заході, на західній окраїні слов'янського світу⁴².

Своїми дослідженнями слов'янських народів Ф.І. Успенський відкрив нові сторінки їхньої історії та взаємин з Візантією, посівши почесне місце серед вітчизняних візантологів.

¹ Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Т. 1. – 1913. – С. 387.

² Бузескул В.П. Очерк научной деятельности Ф.И. Успенского // Памяти академика Федора Ивановича Успенского. 1845–1928. – Ленинград, 1929. – С. 29.

³ Горянов Б.Т. Ф.И. Успенский и его значение в византоведении // Византийский Временник. – Т. 1 (XXVI). – 1947. – С. 41.

⁴ Ламанский В.И. Речь, произнесенная в С.-Петербургском университете 31 января 1860 г., при публичной защите диссертации на степень магистра. (Отдельный оттиск). – С. 135.

⁵ Матвеева Леся. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876). – Киев, 2010. – С. 145. (Ламанский В.И. – Из газеты "Новое Время" 17 октября 1892 г.).

⁶ Матвеева Леся. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876). – Киев, 2010. – С. 142–143.

⁷ Матвеева Леся. Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог

(1815–1876). – Киев, 2010. – С. 149. (Из воспоминаний Ф.И. Успенского).

⁸ Успенский Ф.И. Значение византийских занятий в изучении средневековой истории. (Вступительная лекция по всеобщей истории) // Записки императорского Новороссийского университета. – Т. XVI. – 1875. – С. 2–3.

⁹ Попруженко М. Словяне и Византия // Византийский Временник. – Т. XXII (1915–1916). – Вып. 3 и 4. – Петроград, 1917. – С. 256.

¹⁰ Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 243.

¹¹ Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 245.

¹² Васильев А.А. История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081 г.). – 2000. – С. 156.

¹³ Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Т. 1. – 1913. – С. 180.

¹⁴ Цит. за: Горянов Б.Т. Ф.И. Успенский и его значение в византоведении // Византийский Временник. – Т. 1 (XXVI). – 1947. – С. 43.

¹⁵ Кулаковский Ю.А. История Византии. – Т. 1. – 1996. – С. 420.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 224.

¹⁸ Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 249.

¹⁹ Там само. – С. 293.

²⁰ Там само. – С. 256.

²¹ Удальцова Э.В. Мировоззрение Прокопия Кесарийского // Византийский Временник. – 1971. – Т. 31. – С. 21.

²² Цит. за: Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С. 54.

²³ Там само.

²⁴ Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С. 65.

²⁵ Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 412.

²⁶ Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 412.

²⁷ Там же. – С. 60–61.

²⁸ Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 423.

²⁹ Там само. – С. 483.

³⁰ Кулаковский Ю.А. История Византии. – 1996. – Т. 3. – С. 235.

³¹ Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С. 73.

³² Бузескул В.П. Введение в историю Греции. – 2005. – С. 60.

³³ Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России // Сочинения. – 1977. – Т. IX. – С. 210.

³⁴ Горянов Б.Т. Ф.И. Успенский и его значение в византоведении // Византийский Временник. – Т. 1 (XXVI). – 1947. – С. 88.

³⁵ Див. Известия Русского археологического института в Константинополе. – Т. X. – София, 1905.

³⁶ Успенский Ф.И. Историко-археологическое значение Абобы и ее окрестностей. Раскопки. Наименование древнего поселения // Известия РАИ в Константинополе. – Т. X. – 1905. – С. 14.

³⁷ Успенский Ф.И. Старо-болгарская надпись Омортага // ИРАИ в Константинополе. – VI. – Вып. 1. – 1900.

³⁸ Успенский Ф.И. Старо-болгарская надпись Омортага // ИРАИ в Константинополе. – VI. – Вып. 1. – 1900. – С. 218.

³⁹ Ведомости Российского Археологического института в Константинополе.

⁴⁰ Див.: Т. X. – 1905. – С. 544–554.

⁴¹ Успенский Ф.И. Вновь открытая надпись Омортага. Столицы (аулы, становища) древних Болгар // Известия РАИ в Константинополе. – Т. X. – 1905. – С. 546.

⁴² Успенский Ф.И. История Византийской империи VI–IX вв. – Москва: Мысль, 1999. – Т. 1. – С. 731.